

Сіроштан Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Запорізького національного університету

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НАЗВ УЗАГАЛЬНЕНИХ ОЗНАК У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню лексико-словотвірних типів назв узагальнених ознак на матеріалі праслов'янської мови. Встановлено, що в дописемний період найпродуктивнішими формантами були *ostь* та *ota*. Рідше деад'єктиви з абстрактною семантикою утворювалися за допомогою суфіксів *ina*, *izna*, *ica*, *ьba*, *oba*, *uni*.

Ключові слова: абстрактний іменник, деад'єктив, лексико-словотвірний тип, суфікс, формант.

Постановка проблеми. Абстрактні іменники (зокрема назви узагальнених ознак) є номенами на позначення нематеріальних об'єктів (понять, ідей), необхідних для забезпечення інтелектуально-духовного життя людини. Вони підкреслюють найважливіші якості предмета і становлять найвищий ступінь мовного абстрагування. Такі назви перебувають у точці перетину мови і свідомості, мовлення й думки, здатність до абстрагування забезпечує сама мова [1, с. 16], тому дослідження абстрактної лексики є актуальним із погляду аналізу процесів становлення як мови, так і мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Абстрактні іменники називають найбільш значущі в духовній, інтелектуальній та емоційній сфері процеси, явища, стани, поняття, уявлення. Це зумовлює постійний інтерес лінгвістів до абстрактів, активне вивчення яких розпочалося ще в XIX ст. [2, с. 3]. Різні аспекти категорії абстрактності висвітлювалися у працях таких учених, як П. Білоусенко, Л. Булаховський, М. Войтила-Свержовська, І. Ковалик, Н. Медведовська, В. Німчук, З. Піскозуб, Л. Полюга, О. Потебня, Н. Тома, І. Чепіга, Л. Чернейко, В. Шадура, однак ці дослідження не містять вичерпного словотвірної аналізу абстрактів дописемного періоду.

Метою статті є опис лексико-словотвірних типів деад'єктивів з абстрактним значенням, утворених суфіксальним способом, і встановлення їх продуктивності у праслов'янській мові.

Виклад основного матеріалу. Відприкметникові найменування узагальної ознаки передбачають наявність у предмета в широкому розумінні якості, властивості, названої мотивувальним словом, або його стану, на який вказує мотивувальний прикметник [3, с. 113]. У словотвірній структурі деад'єктивів праслов'янської мови з абстрактним значенням виокремлюються такі форманти: *-ostь*, *-ota*, *-ina*, *-izna*, *-ica*, *-uni*, *-ьba*, *-oba* та ін.

1. За допомогою суфікса *-ostь*, який виник на слов'янському ґрунті в результаті злиття кількох давніх формантів (*-es/-os-* і *-tь*) [4, с. 120], у праслов'янській мові утворювалася велика кількість відприкметникових абстрактів із різноманітною семантикою.

1.1. Найменування внутрішнього стану істоти, психічних відчуттів, властивостей її характеру становлять найбільшу за обсягом групу, наприклад: **bolgostь* [ЭССЯ, 2, с. 173; Sławski, 1, с. 305] «доброта, добродушність» від **bolgь(jь)*

або від **bolgo*; **bujestь* [ЭССЯ, 3, с. 83] «безумство, дурість; марнославство, зарозумілість; сміливість, хоробрість» (**bujь* «нерозумний, безумний»); **edьnostь* [ЭССЯ, 6, с. 18] «єдність; самотність» (**edьnь*, **edьnь*); **xytrostь* [ЭССЯ, 8, с. 162] «хитрість, кмітливість» (**xytrь*); **xorbrostь* [ЭССЯ, 8, с. 71] «хоробрість» (**xorbrь*); **jarostь* [ЭССЯ, 8, с. 175] «гнів» від **jarь(jь)* «гарячий, крутий, жорстокий»; **l'ubezьnostь* [ЭССЯ, 15, с. 170] «люб'язність, прихильність, любов» (**l'ubezьnь*); **l'ubostь* [ЭССЯ, 15, с. 178] «доброта, любов; задоволення» (**l'ubь*); **l'udnostь* [ЭССЯ, 15, с. 201] «людяність; багатолюдність» (**l'udьnь(jь)* «властивий людям; багатолюдний»); **l'utostь* [ЭССЯ, 15, с. 227] «суворість, жорстокість, лютість» від **l'utь(jь)* тощо.

1.2. Назви фізичних відчуттів істоти: **bridostь* [ЭССЯ, 3, с. 27] «терпкість, кислота, гіркота» (**bridьkь*); **bridьkostь* [ЭССЯ, 3, с. 27; Sławski, 1, с. 380] «гіркота; гидота» (**bridьkь*); **gorьkostь* [ЭССЯ, 7, с. 55] «гіркість» (**gorьkь*) та ін.

1.3. Найменування фізичного стану, зовнішнього вигляду істоти, наприклад: **bьdrostь* [ЭССЯ, 3, с. 111] «бадьорість» (**bьdrь*); **gluxostь* [ЭССЯ, 6, с. 145] «глухота» (**gluxь*); **golostь* [ЭССЯ, 6, с. 212] «нагота, оголеність» (**golь*); **xromostь* [ЭССЯ, 8, с. 101] «кульгавість» (**xromь*); **krasьnostь* [ЭССЯ, 12, с. 108] «надзвичайна краса» (**krasьnь*) тощо.

1.4. Назви узагальнених якостей, властивостей: **bujьnostь* [ЭССЯ, 3, с. 85; Sławski, 1, с. 442] «буйність; пишність; бурхливий розвиток, розквіт» від **bujьnь* «буйний», пор. **bujestь* [Sławski, 1, с. 441] «те саме»; **bьrzostь* [ЭССЯ, 3, с. 136; Sławski, 1, с. 426] «швидкість; квапливість; стрімкість» (**bьrzь*); **bystrostь* [ЭССЯ, 3, с. 152; Sławski, 1, с. 479] «чистота, ясність, прозорість; кмітливість; швидкість» (**bystrь*); **čistostь* [ЭССЯ, 4, с. 120] «чистота; ясність, прозорість» (**čistь*); **čьstostь* [Sławski, 2, с. 193] «щільність» (**čьstь* «щільний, густий»).

1.5. Назви узагальнених ознак за кольором, наприклад: **bьlostь* [ЭССЯ, 2, с. 74; Sławski, 1, с. 235] «білизна, чистота» (**bьlь*); **blьdostь* [ЭССЯ, 2, с. 111; Sławski, 1, с. 259] «блідість» (**blьdь*); **čьrnostь* [Sławski, 2, с. 236] «чорнота, темнота» (**čьrnь*) тощо.

2. Суфікс *-ota*, який виник у результаті приєднання форманта **-to-* до прикметникових основ [4, с. 120], конкурував із суфіксом *-ostь*, що зумовлює наявність схожих лексико-словотвірних значень відприкметникових абстрактів.

2.1. Найменування фізичного стану, зовнішнього вигляду істоти: **bosota* [ЭССЯ, 2, с. 222; Sławski, 1, с. 339] «стан босого» (**bosь*); **bьdrota* [ЭССЯ, 3, с. 111] «ошатність, франтівство; бадьорість» (**bьdrь*); **gluxota* [ЭССЯ, 6, с. 145] «глухість» (**gluxь*); **golota* [ЭССЯ, 6, с. 213] «нагота, оголеність» (**golь*); **xromota* [ЭССЯ, 8, с. 101] «кульгавість» (**xromь*); **lygota* [ЭССЯ, 17, с. 43] «стан лисого, ця якість в узагальненому вигляді» (**lygь*) тощо.

2.2. Назви внутрішнього стану істоти, психічних відчуттів, особливостей її характеру: **edinota*, **edьnota* [ЭССЯ, 6, с. 11] «єдність; самотність» (**edimь*, **edьmь*); **jarota* [ЭССЯ, 8, с. 175] «гнів» від **jarь(jь)*; **l'ubota* [ЭССЯ, 15, с. 179] «наслода, задоволення» (**l'ubь*).

2.3. Найменування фізичних відчуттів істоти, наприклад: **kys(b)lota* [ЭССЯ, 13, с. 275] «кислота, кислий смак» (**kys(b)lь*).

2.4. Назви узагальнених якостей, властивостей, наприклад: **bolgota* [ЭССЯ, 2, с. 173; Sławski, 1, с. 306] «добро, благо» від **bolgь(jь)*; **bystrota* [ЭССЯ, 3, с. 153; Sławski, 1, с. 479] «чистота, ясність; кмітливість» (**bystrь*); **čьstota* [ЭССЯ, 4, с. 106; Sławski, 2, с. 193] «щільність, густина» (**čьstь*); **čistota* [ЭССЯ, 4, с. 121; Sławski, 2, с. 210] «чистота; охайність» (**čistь*); **dorgota* [ЭССЯ, 5, с. 76] «дорожнеча; дорожнечність» (**dorgь*).

2.5. Назви узагальнених ознак за кольором, наприклад: **bьlota* [ЭССЯ, 2, с. 75; Sławski, 1, с. 236] «білизна» (**bьlь*); **blьdota* [ЭССЯ, 2, с. 111] «блідість» (**blьdь*); **čьrnota* [ЭССЯ, 4, с. 154; Sławski, 2, с. 237] «чорнота, темнота» (**čьrnь*) та ін.

3. Праслов'янський суфікс *-ina* у відприкметниковому словотворенні найперше продукував саме абстракти – назви властивостей і якостей [5, с. 8], що утворювали кілька лексико-словотвірних типів.

3.1. Найменування узагальнених якостей, властивостей: **bujina* [ЭССЯ, 3, с. 84] «буйність» (**bujь* «нерозумний, безумний»); **bьrzina* [ЭССЯ, 3, с. 136] «швидкість; квапливість; стрімкість» (**bьrzь*); **bystrina* [ЭССЯ, 3, с. 152; Sławski, 1, с. 478] «чистота, ясність; кмітливість» (**bystrь*); **čistina* [ЭССЯ, 4, с. 120; Sławski, 2, с. 209] «чистота» (**čistь*); **čьsknina* [ЭССЯ, 6, с. 50] «ясна погода; яскравість (світла)» мотивується прикметником **čьsknь* «ясний»; **krotina* [ЭССЯ, 13, с. 30] «жорсткість, міцність» (**krotь*).

3.2. Назви фізичних відчуттів істоти: **goryčina* [ЭССЯ, 7, с. 53] «гіркість» (**goryčь*); **kyselina* [ЭССЯ, 13, с. 270] «кислий смак, кислота» (**kyselь*); **kys(b)lina* [ЭССЯ, 13, с. 274] «те саме» (**kys(b)lь*).

3.3. Найменування внутрішнього стану, психічних відчуттів істоти: **l'utina* [ЭССЯ, 15, с. 224] «суворість, жорстокість, лютість» від **l'utь(jь)*; **xytrina* [ЭССЯ, 8, с. 161] «хитрість, кмітливість» (**xytrь*) тощо.

3.4. Назви хвороб, епідеміологічного стану, наприклад: **morovina* [ЭССЯ, 19, с. 238] «епідемія» від **morovь(jь)*.

3.5. Назви узагальнених ознак за кольором є синонімами до відповідних дериватів на *-ostь* та *-ota*: **bьlina* [ЭССЯ, 2, с. 66; Sławski, 1, с. 231] «білизна» (**bьlь*); **blьdina* [ЭССЯ, 2, с. 110] «блідість» (**blьdь*); **čьrnina* [Sławski, 2, с. 233] «чорнота, темнота» (**čьrnь*).

4. Суфікс *-izna* вживався у праслов'янській мові паралельно до *-ina* для творення різних за значенням абстрактів [4, с. 119], зокрема від прикметникових основ: **bьlizna* [ЭССЯ, 2, с. 68; Sławski, 1, с. 232] «білизна» (**bьlь*); **golizna* [ЭССЯ, 6, с. 207] «нагота» (**golь*); **golovizna* [ЭССЯ, 7, с. 10] «суть справи, головне» (**golva*); **jarizna* [ЭССЯ, 8, с. 175] «терпкість, різкість; злість» від **jarь(jь)* «гарячий, крутий, різкий»; **krivizna* [ЭССЯ, 12, с. 164] «кривизна, вигин, викривленість» (**krivь*); **modrizna* [ЭССЯ, 19, с. 99] «блакитний колір» (**modrь* «синій»); **bratovizna*, **bratrovizna* [Sławski, 1, с. 359] від **bratovь*, **bratrovь*; **čьrnizna* [Sławski, 2, с. 234] «чорнота» (**čьrnь*).

5. За допомогою суфікса *-ica* у праслов'янській мові від прикметникових основ абстрактні іменники утворювали-

ся рідко [6, с. 10]. Вони позначали найчастіше найменування різноманітних хвороб – **blьdica* [ЭССЯ, 2, с. 110; Sławski, 1, с. 259] «назва хвороби; блідість» (**blьdь*); **bujica* [ЭССЯ, 3, с. 84] «хвороба, лихоманка» від **bujь* «нерозумний; безумний»; **čьrv(j)enica* [ЭССЯ, 4, с. 167] «краснуха» (**čьrv(j)enь*); **morovica* [ЭССЯ, 19, с. 238] «смертельна хвороба; ядуха» (**morovь(jь)*); стан істоти – **drьmavica* [ЭССЯ, 5, с. 108] «дрімота, сонливість» (**drьmavь*); узагальнені якості, властивості – **bezgluzdica* [ЭССЯ, 2, с. 25] «дурниця» (**bezgluzdь*) тощо.

6. Суфікс *-ьba*, *-oba*, який виник у результаті нашарування праїндоевропейського за походженням форманта *-ba* на основі первинних абстрактів на *-ь* або *-o* [7, с. 62], трапляється в дериваційній структурі незначної кількості назв узагальнених ознак.

6.1. Назви почуттів, настрою, внутрішнього стану істоти за певними ознаками: **gьrdoba* [ЭССЯ, 7, с. 205] «гордість, упертість» від **gьrdь* «гордий»; **xudoba* [ЭССЯ, 8, с. 110; ЕСУМ, 6, с. 219] «злість» (**xudь* «поганий, худий»); **lьnoba* [ЭССЯ, 14, с. 207] «лінощі» (**lьnь*); **miloba* [ЭССЯ, 19, с. 36] «скорбота, туга; блаженство» (**milь* «такий, що викликає співчуття; милий, люб'язний, приємний»); **zьloba* [Sławski, 1, с. 61; ЕСУМ, 2, с. 266] «зло, злість» (**zьlь*).

6.2. Фізичний стан істоти, її зовнішній вигляд характеризують такі абстракти: **xudoba* [ЭССЯ, 8, с. 110; Sławski, 1, с. 61] «хворобливість» (**xudь* «худий, малий, бідний»); **xvoroba* [ЭССЯ, 8, с. 128; ЕСУМ, 6, с. 168] «хвороба, неміч» (**xvorь*), пор. **ch(v)oroba* [Sławski, 1, с. 61]; **lьgoba* [ЭССЯ, 17, с. 65] «полегшення (від хвороби, болю)» від **lьgь(jь)* «м'який, легкий»; **mьdьboba* [ЭССЯ, 20, с. 209] «слабкість, безсилля, запаморочення» (**mьdьbь(jь)* «слабкий, в'ялий»).

6.3. Назви узагальної ознаки за кольором засвідчують такі іменники: **bьloba* [ЭССЯ, 2, с. 68; Sławski, 1, с. 233; ЕСУМ, 1, с. 195] «білизна, білий колір» (**bьlь*); **blьdoba* [ЭССЯ, 2, с. 111] «блідість» (**blьdь*); **čьrnoba* [Sławski, 2, с. 234] «чорнота» (**čьrnь*).

7. За допомогою суфікса *-yni* від прикметникових основ твориться група абстрактів із різноманітною семантикою, синонімічними дериватами на *-ostь*, *-ota*, *-ina* [7, с. 140]: **bьlyni* [ЭССЯ, 2, с. 83] «білизна» (**bьlь*); **bolgьyni* [ЭССЯ, 2, с. 174; Sławski, 1, с. 139] «доброта, добро» від **bolgь(jь)*; **čьstьyni* [ЭССЯ, 4, с. 106] «щільність, густина» від **čьstь* «щільний, густий»; **dorgьyni* [ЭССЯ, 5, с. 78] «дорожнеча; вартість, цінність» (**dorgь*); **gьrdьyni* [ЭССЯ, 7, с. 205; Sławski, 1, с. 139] «пихатість, гордість» (**gьrdь*); **l'utьyni* [ЭССЯ, 15, с. 237] «шорсткість, нерівність» від **l'utь(jь)*.

8. Продуктивний суфікс абстрактності *-ьstvo* у словотвірній структурі деад'єктивів трапляється, за нашими спостереженнями, нечасто: **bogatьstvo* [ЭССЯ, 2, с. 158] «багатство; велика кількість» (**bogatь*); **bujьstvo* [ЭССЯ, 3, с. 86] «нерозумність, безумство; буйство; сміливість» (**bujь* «нерозумний, безумний»); **korl'evьstvo* [ЭССЯ, 11, с. 81] «королівська влада, сан» (**korl'evь*); **malьžеньstvo* [17 180] «шлюб» (**malьženь*); **malьstvo* [ЭССЯ, 17, с. 183] «нечисленність; недорослість, малолітство» (**malь*) тощо.

9. За допомогою форманта *-ь* у праслов'янській мові утворювалися поодинокі назви узагальнених ознак, наприклад: **čьstь* [ЭССЯ, 4, с. 107] «частина, доля, нагорода» (**čьstь*); **čistь* [ЭССЯ, 4, с. 122] «чистота; очищення» (**čistь*); **čьrnь* [ЭССЯ, 4, с. 157; Sławski, 2, с. 244] «чорнота, чорний колір» (**čьrnь*); **goryčь* [ЭССЯ, 7, с. 54] «скорбота, мука» (**goryčь*);

**l'utb* [ЭССЯ, 15, с. 227] «зло, шкода; відчуття роздратування, гніву» від **l'uteb(jb)*.

10. Інші словотвірні засоби виявилися непродуктивними у творенні узагальнених назв ознак праслов'янської мови:

-*ežb* – **l'utežb* [ЭССЯ, 15, с. 221] «ідкість, гострота; холодна погода; гнів» твориться від **l'ute(jb)* «злий, суворий, жорстокий»; **mokrežb* [ЭССЯ, 19, с. 135] «вологість, мокрість» від **mokrb(jb)* «мокрый»;

-*ja, -jb* – **bēlotja* [ЭССЯ, 2, с. 75] від **bēlb* за допомогою похідного форманта *-otja* або від іменника **bēlota*; **golotja* [ЭССЯ, 6, с. 213] «нагота, оголеність» (від **golb* або **golota*); **bridja, *bridjb* [ЭССЯ, 3, с. 26] «гіркота» (**bridkb*);

-*ɔda, -oda* – **pravɔda* [Sławski, 1, с. 63] твориться від **pravb* «справедливий, правий»; **krivɔda* [ЭССЯ, 12, с. 175; Sławski, 1, с. 63] «зло, підступність, несправедливість» (**krivb* «неправий, несправедливий; злий, винний»); **svoboda* [Sławski, 1, с. 63] від **svobb* «власний»;

-*adb, -edb* – **kyslědb* [Sławski, 1, с. 64] «кислота, кислий смак» (**kyslb*); **mokr'adb, *mokrědb* [Sławski, 1, с. 64] «мокрість, вологість» (**mokrb*); **črn'adb, *črnědb* [Sławski, 1, с. 64] «чорнота» (**črnб*);

-*ava* – **črnava* [Sławski, 2, с. 234] «чорнота» продукується від **črnб*; **dal'ava* [Sławski, 2, с. 330] від **dalb(jb)*, **dal'ekb* тощо.

Висновки. Найпродуктивнішим у словотворенні назв узагальнених ознак у праслов'янській мові є суфікс *-ostb*, із яким конкурував формант *-ota*. Рідше у словотвірній структурі відприкметникових абстрактів спостерігаються суфікси *-ina, -izna, -ica, -ьba, -oba, -yni*. Інші дериваційні засоби (*-ežb, -ja, -jb, -ɔda, -oda, -adb, -edb, -ava*) трапляються в поодиноких похідних, що не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів.

Умовні скорочення назв джерел:

ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубочева. – Вып. 1–39. – М. : Наука, 1974–2014.
Sławski	Sławski F. Słownik prasłowian'ski / F. Sławski. – Wrocław ; Warszawa ; Krakow ; Gdan'sk, 1974–1979. – Т. 1–3.

Література:

1. Полога Л. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. Полога. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.
2. Шатохина М. Изучение отвлеченной лексики: история и традиции / М. Шатохина // Известия Саратовского университета. Серия «Филология. Журналистика». – 2011. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 3–6.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 596 с.
5. Білоусенко П. Нариси з історії українського словотворення (суфіксина) / П. Білоусенко, В. Німчук. – Запоріжжя ; Ялта ; К., 2009. – 252 с.
6. Білоусенко П. Нариси з історії українського словотворення (суфіксина) / П. Білоусенко, В. Німчук. – К. ; Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 206 с.
7. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław ; Warszawa ; Krakow ; Gdan'sk. – Т. 1. – 1974. – S. 43–141.

Сероштан Т. В. Лексико-словообразовательные типы названий отвлеченных признаков в праславянском языке

Анотация. Стаття посвящена дослідженню лексико-словообразовательних типів названий отвлечених признаков на матеріалі праславянського мови. Установлено, що в дописемний період найбільш продуктивними формантами були *-ostb* і *-ota*. Реже деадъективні абстрактні значення формувались з допомогою суфіксів *ina, izna, ica, ьba, oba, yni*.

Ключевые слова: абстрактное существительное, деадъектив, лексико-словообразовательный тип, суффикс, формант.

Siroshstan T. The Word-forming types of generalized nominations of attributes in the Old Slavonic language

Summary. The article is devoted to the study of the word-forming types of generalized attributes on the base of the Old Slavonic language. It was established that during the pre-written period the most productive formants were suffixes *-ostb* and *-ota*. Adjectives with abstract meaning were rarely formed with the help of formants *-ina, -izna, -ica, -ьba, -oba, -yni*.

Key words: abstract noun, adjective, word-forming type, suffix, formant.